

Islamic Maaref University

Scientific Journal
ISLAMIC REVELUTION STUDIES

Vol. 22, Autumn 2025, No. 82

**An Analysis of Mirza Na`ini's Position
on Reza Khan's Gain of Power and Reign**

Alireza Javadzadeh ¹

1. Assistant Professor, Department of Contemporary Thought History, Imam Khomeini Educational and Research Institute; and instructor of Islamic studies courses.
javadzadeh@iki.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	The position of Mirza Mohammad Hossein Na`ini on Reza Khan's gain of power and reign is one of the important issues in contemporary Iranian history. This importance is due, on the one hand, to Mirza Na`ini's prominent position in the history of the Shiite seminaries and authorities, and, on the other hand, to his extensive reform and anti-authoritarian activities in the Constitutional Movement. Some views indicate close and friendly relations between Mirza Na`ini and Reza Khan from the time of Reza Khan's prime ministership until Na`ini's death. The present article, using a historical (descriptive and analytical) method, while criticizing this view, also indicates that: when Reza Khan was moving up the ladder of power from prime ministership to kingship, despite some connections between the two, there is no reliable report or document indicating Na`ini's agreement with Reza Khan's gain of more power. Even Na`ini during this period sought the return of Ahmad Shah Qajar to the country, which was in contradiction with Reza Khan's approach. In the early years of Reza Shah's reign, Na`ini adopted a critical approach towards Pahlavi. While generally supporting the protest migration of Haj Agha Noorollah Isfahani, he criticized the incorrect approaches and policies of the Pahlavi regime by writing telegrams and letters to Reza Shah. Gradually, as the Pahlavi oppression and tyranny and actions against religion and belief intensified, his relationship with Reza Shah's regime became strained.
Received: 2024	
Accepted: 2024	
Keywords	Ayatollah Mirza Naini, Reza Khan, Ayatollah Seyyed Abolhassan Isfahani, Pahlavi Regime, Contemporary History of Iran.
Cite this article:	Javadzadeh, Alireza (2025). An Analysis of Mirza Na`ini's Position on Reza Khan's Gain of Power and Reign. <i>Islamic Revelation Studies</i> . 22 (3). 47-70. DOI: ??
DOI:	??
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

One of the most prominent scholars during the period of Reza Khan's rise to power and his reign was the late Mirza Mohammad-Hosseini Naeini, widely known as Mirza Naeini. He was regarded as one of the three leading *marāji' al-taqlīd* (sources of emulation) in the Shi'i world and had previously played an extensive role in the Iranian Constitutional Movement.

Some authors have portrayed Mirza Naeini as having a close and "completely friendly" relationship with Reza Khan. According to this perspective, Mirza Naeini—contrary to his earlier pro-constitutional positions, and despite Reza Shah's increasing estrangement from both the clergy and the people—maintained a friendly relationship with Reza Khan until the end of his life in 1936 (1315 SH).

Although certain critical remarks concerning this view have been published, Mirza Naeini's position toward Reza Khan has not yet been examined independently and in detail. Therefore, the present article addresses this issue.

Methodology

This article employs a historical method (descriptive and analytical) and draws upon reliable historical documents and reports to examine Mirza Naeini's stance toward Reza Khan in chronological order—from the earliest stage of their interaction in 1923 (1302 SH) until Naeini's death in 1936 (1315 SH).

The findings of this study, in addition to clarifying Mirza Naeini's position to a considerable extent, may also help illuminate the stance of Sayyid Abu'l-Hasan Isfahani and provide grounds for reconsidering some widely accepted historical claims concerning the attitudes of other scholars toward Reza Khan and the Pahlavi regime.

Discussion

Dr. Abdolhadi Haeri—who authored the first independent work on the life and political thought of Mirza Naeini entitled *Shi'ism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranians Residing in Iraq*, a book that later gained considerable recognition—writes about Mirza Naeini's relations with Reza Khan:

"When Naeini was living in exile in Iran, he was treated with respect by Reza Khan, Sardar-Sepah... From that time onward, his conduct and interactions with the governments of Iran and Iraq were entirely friendly, showing little attention to the anti-clerical or anti-liberty measures adopted by contemporary politicians... During the reign of Reza Shah in Iran, certain measures were taken that were incompatible with Naeini's approach and ideas during the Constitutional Revolution. Such a Naeini would certainly have risen in opposition to those measures; yet not only did no one hear that Naeini during Reza Shah's era protested against any of them, but we are aware that despite the Reza Shah regime's lack of sympathy toward the ulama and the clerical establishment, he continued his friendly ties with Reza Shah..." (Haeri, 2002 [1381]: 195).

In the conclusion of his book, Dr. Haeri again states:

"Naeini's support for the Reza Shahi regime—whatever the reasons may have been—continued until the end of his life" (Haeri, 2002 [1381]: 334).

In contrast to this viewpoint, and in criticism of the claim that Mirza Naeini maintained a

close and friendly relationship with Reza Khan, some remarks have appeared within several publications. The present study independently and in detail examines Mirza Naeini's position toward Reza Khan over a period of approximately thirteen years (1923–1936 / 1302–1315 SH).

Conclusion

The relationship between Mirza Naeini and Reza Khan developed after Naeini was exiled to Iran and Reza Khan assumed the office of prime minister. During the roughly two-year period of Reza Khan's rise to power—from the premiership to the monarchy (1923–1925 / 1302–1304 SH)—despite some contacts between Mirza Naeini and Reza Khan and Naeini's praise for certain actions of his, no reliable report or document exists indicating Naeini's approval of Reza Khan's accession to the throne.

During this period, motivated by concern for strengthening the authority of the Iranian state and political system and preventing separatist tendencies, Naeini sought the return of Ahmad Shah Qajar to the country—an objective that conflicted with Reza Khan's approach.

In the early years of Reza Shah's reign (1926–1928 / 1306–1307 SH), due to the spread of actions considered religiously reprehensible in society and the enactment of certain inappropriate laws by the regime, Naeini adopted a critical stance toward the Pahlavi government. While generally supporting the protest migration (hijrat) of Haj Agha Noorollah Isfahani and several other scholars to Qom, he criticized the incorrect policies and approaches of the Pahlavi regime through telegrams and letters—both individually and jointly—addressed to Reza Shah.

Gradually, as oppression, authoritarian rule, and actions contrary to religion and religious norms intensified under the Pahlavi regime, his relations with Reza Shah's government became increasingly strained.

References

- Abulhasani (Monzer), Ali. (2005). "The Movement of the Shi'i Clergy in 1921–1927 and the Key Role of Haj Aqa Nurullah Isfahani." In *Proceedings of the Conference on the Thought and the 80th Anniversary of the Movement of Ayatollah Martyr Haj Aqa Nurullah Isfahani*. Isfahan: Isfahan Municipality Cultural Organization, 23–56.
- Esmaeili, Esmail. (1996). "Naeini Confronting Despotism." *Hawza*, vol. 13, nos. 76–77, 244–270.
- Esmaeili, Alireza. (1996). "Documents on the Movement and Migration of Isfahan's Ulama to Qom (1927)." *Ganjineh-ye Asnad*, nos. 23–24, 7–77.
- "Unpublished Documents on Ayatollah Borujerdi's Support for the Uprising of Haj Aqa Nurullah Isfahani during Reza Shah's Era." 2020. *15 Khordad*, 3rd series, vol. 18, nos. 65–66, 136–151.
- Al-Mouti, Mostafa. (1990). *Iran in the Pahlavi Era*. London: n.p.
- Ansari, Mehdi. (2004). *Sheikh Fazlollah Nuri and the Constitutional Movement*. Tehran: Amir Kabir.
- Bagheri Siani, Mehdi, ed. (2021). "Letters to Muhaqqiq Naeini." *Shi'a Book Review*, vol. 12, nos. 23–24, 472–479.
- Basirat-Manesh, Hamid. (2006). *Clergy and the Reza Shah Regime*. Tehran: Orouj.
- Behboudi, Hedayatollah. (2011). *Chronology of Modern Iranian History*, vol. 4. Tehran: Institute for Political Studies and Research.

- Javadzadeh, Alireza. (2006). "A Critique of the Book Shi'ism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranian Exiles in Iraq." *Nameh-ye Tarikh-pazhuan*, no. 7, 23–65.
- Javadzadeh, Alireza, and Mohammad-Sadeq Abulhasani. (2024). "Critical Analysis of Dr. Abdolhadi Haeri's View on the Personality and Political Approach of Sheikh Abdolkarim Haeri." *Islamic History in the Mirror of Research*, no. 56, 7–28.
- Javadzadeh, Alireza. (2020). "Validating Three Political Reports about Mirza Naeini." *Islamic History in the Mirror of Research*, no. 49, 59–76.
- Haeri, Abdolhadi. (2002). *Shi'ism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranian Immigrants in Iraq*. Tehran: Amir Kabir.
- *Habl al-Matin*. (1964). Vol. 33, no. 2, 16–17.
- Harz al-Din, Muhammad. (1985). *Knowledge of Men*, vol. 1. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library.
- Haqqani, Mousa. (2007). "Among the Mourners in the Course of History (Origins of the Mourning for the Lord of Martyrs)." *Ayyam* (Special Issue of Jam-e Jam Newspaper), no. 33, p. 3.
- Rabbani Khalkhali, Ali. (1994). *Shi'i Mourning from the Perspective of the Marja'iyya*. Tehran: Author.
- Rostami, Farhad, ed. (1999). *The Pahlavis (The Pahlavi Family According to Documents)*, vol. 1: Reza Shah. Tehran: Institute for Iranian Contemporary History Studies.
- Rahimi, Abdolhalim. (2001). *The History of the Islamic Movement in Iraq*. Translated by Jafar Delshad. Isfahan: Chaharbagh.
- Sardar Asad Bakhtiari, Jafar-Qoli Khan. (1999). *Memoirs of Sardar Asad Bakhtiari (Jafar-Qoli Khan Sardar Bahador)*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Asatir.
- "Documents without Commentary." (2009). *Historical Studies*, no. 26, 171–190.
- Shabiri Zanjani, Mousa. (2011 & 2014). *A Sip from the Sea: Articles, Discussions, Biographical and Bibliographical Notes*, vols. 2–3. Qom: Shi'a Bibliography Institute.
- Ayn al-Saltaneh (Salur), Qahraman Mirza. (1998). *The Diary of Ayn al-Saltaneh*, vol. 9. Edited by Masoud Salur and Iraj Afshar. Tehran: Asatir.
- Kasravi, Ahmad. (1944). *Let Them Read and Judge*. Tehran: Peyman Press.
- "Interview with Hojjat al-Islam Mehdi Gharavi Naeini." (1996). *Hawza*, vol. 13, nos. 76–77, 13–24.
- Mostowfi, Abdollah. (2005). *My Life Story, or the Social and Administrative History of the Qajar Era*, vol. 3. Tehran: Zavvar.
- Makki, Hossein. (1978). *The Twenty Years' History of Iran*, vol. 3: The Fall of the Qajars and the Formation of the Pahlavi Dictatorship. Tehran: Amir Kabir.
- Makki, Hossein. (1995). *The Twenty Years' History of Iran*, vol. 4: The Beginning of the Pahlavi Dictatorship. Tehran: Elmi.
- Manzuralajdad, Mohammad-Hossein, ed. (2000). *The Marja'iyya in Social and Political Arenas: Documents and Reports from Naeini, Esfahani, Qomi, Haeri, and Borujerdi*. Tehran: Shirazeh.
- Mousavi Esfahani, Jafar. (2006). *Eternal Life: The Life of Grand Ayatollah Seyyed Abolhassan Mousavi Esfahani*. Mashhad: Rastgar.
- Najafi, Mousa. (2005). *Political Thought and the History of the Movement of Haj Aqa Nurullah Isfahani*. 2nd ed. Tehran: Institute for Iranian Contemporary History.
- Naimiyan, Zabihollah. (2003). "Mindsets Underlying the Book Shi'ism and Constitutionalism in Iran." Part II. In *Amoozeh*, book 2. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی

مطالعات انقلاب اسلامی

سال ۲۲، پاییز ۱۴۰۴، شماره ۸۲

واکاوی موضع میرزای نائینی در قبال قدرت‌گیری و سلطنت رضاخان

علیرضا جوادزاده^۱

۱. استادیار گروه تاریخ اندیشه معاصر، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران
و مدرس دروس معارف اسلامی.
javadzadeh@iki.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۷۰ - ۴۷)	موضع میرزا محمدحسین نائینی در قبال قدرت‌گیری و سلطنت رضاخان، از موضوعات مهم تاریخ معاصر ایران است. این اهمیت از یک‌سو به جایگاه برجسته میرزای نائینی در تاریخ حوزه‌های علمیه و مرجعیت شیعه، و از سوی دیگر به فعالیت‌های گسترده اصلاحی و ضداستبدادی وی در نهضت مشروطیت بازمی‌گردد. برخی دیدگاه‌ها، بیانگر روابط نزدیک و دوستانه میان میرزای نائینی و رضاخان از زمان نخست‌وزیری رضاخان تا زمان وفات نائینی است. نوشتار حاضر با روش تاریخی (توصیفی و تحلیلی)، ضمن نقد این دیدگاه، بیانگر آن است: زمانی که رضاخان پله‌های قدرت را از نخست‌وزیری تا پادشاهی طی می‌کرد، با وجود برخی ارتباط‌ها میان این‌دو، گزارش و سند متقنی که نشان‌دهنده موافقت نائینی با قدرت‌گیری بیشتر رضاخان باشد، در دست نیست؛ حتی نائینی در این دوره، به دنبال بازگشت احمدشاه قاجار به کشور بود که این امر، در تضاد با رویکرد رضاخان قرار داشت. نائینی در سال‌های ابتدایی سلطنت رضاشاه، رویکرد انتقادی در قبال پهلوی اتخاذ کرد. او ضمن حمایت کلی از مهاجرت اعتراضی حاج‌آقا نورالله اصفهانی، با نگرش تلگراف و نامه به رضاشاه، به انتقاد از رویکردها و سیاست‌های نادرست رژیم پهلوی پرداخت. به تدریج با شدت گرفتن ظلم و استبداد و اقدامات خلاف دین و مذهب پهلوی، ارتباطش با رژیم رضاشاه به تیرگی گرایید.
واژگان کلیدی	آیت‌الله میرزای نائینی، رضاخان، آیت‌الله سید ابوالحسن اصفهانی، رژیم پهلوی، تاریخ معاصر ایران.
استناد:	جوادزاده، علیرضا (۱۴۰۴). واکاوی موضع میرزای نائینی در قبال قدرت‌گیری و سلطنت رضاخان. <i>مطالعات انقلاب اسلامی</i> . ۲۲ (۳). ۷۰ - ۴۷. DOI: ??
کد DOI:	??
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

رضاخان میرپنج پس از کودتای انگلیسی سوم اسفند ۱۲۹۹ ش، در مدت حدود پنج سال، پله‌های قدرت را تا پادشاهی طی کرد. او ابتدا عنوان سردار سپهری را دریافت کرد. بعد از مدت کوتاهی، در اردیبهشت ۱۳۰۰ ش وزیر جنگ شد و به‌رغم تغییر دولت‌ها، این منصب را از دست نداد. با گذشت بیش از دو سال، در آبان ۱۳۰۲ ش (با حفظ وزارت جنگ) به نخست‌وزیری رسید. پس از ناکامی در تغییر نظام سلطنتی به جمهوری و منتفی شدن ریاست جمهوری وی (اواخر ۱۳۰۲ و اوایل ۱۳۰۳ ش)، اقدامات او و حامیانش در طول حدود یک سال و نیم بعد از آن، زمینه را برای خلع قاجاریه از سلطنت در آبان ۱۳۰۴ و پادشاهی وی در آذرماه فراهم کرد و در اردیبهشت ۱۳۰۵ رسماً تاج‌گذاری نمود.

در زمان قدرت‌گیری رضاخان از وزارت جنگ به نخست‌وزیری و سپس سلطنت (۱۳۰۲ - ۱۳۰۴ ش)، عده‌ای از علما مانند شهید مدرس مخالف بوده و این مخالفت را به صورت علنی ابراز کردند؛ اما اکثر عالمان، به‌رغم موضع مخالفت در غائله جمهوری‌خواهی (ر. ک: ابوالحسنی، ۱۳۸۴: ۴۵ - ۴۴)، در جریان تغییر سلطنت، مخالفت علنی با سلطنت رضاخان انجام ندادند؛ این در حالی بود که «قبلاً از این پیشامد راضی نبودند». جعفر قلی‌خان سردار اسعد بختیاری - از افراد نزدیک به رضاخان - در خاطرات خود درباره وقایع بعد از تصویب ماده واحد خلع قاجاریه و تفویض حکومت به پهلوی در مجلس پنجم، می‌نویسد:

روز ۹ و ۱۰ [آبان ۱۳۰۴] دسته‌دسته مردم تبریک آمدند در منزل پهلوی. روز ۱۱ وزارتخانه‌ها تبریک آمدند. از طرف حکومت پهلوی به تمام ایران انقراض سلطنت قاجار اطلاع داده شد. به تمام نقاط که وزیر مختار داریم، همچنین اطلاع دادند و به کل سفرای خارجه که در ایران هستند. سه روز است وزارتخانه‌ها به کلی تعطیل و تمام شهر چراغان است. علما قبلاً از این پیش‌آمد راضی نمی‌باشند. هنوز هم خدمت پهلوی نرفته‌اند. از نقاط ایران هم هنوز از طرف علما تبریک نوشته نشده است. اگر چه کاری است که گذشته ... (سردار اسعد بختیاری، ۱۳۷۸: ۱۶۶).

در تحلیل چرایی عدم مخالفت علنی اکثر علما با سلطنت رضاخان، و حتی همراهی و موافقت برخی از عالمان با سلطنت وی، شاید بتوان عواملی چون «ضعف نظام قاجار در عرصه داخلی و خارجی»، «برقراری امنیت نسبی در دوره قدرت‌گیری رضاخان»، «تظاهر اولیه رضاخان به دین‌داری و تحفظ بر نظام مشروطیت» و «تضعیف نسبی جایگاه اجتماعی علما پس از مشروطیت» را به‌عنوان مهم‌ترین علل ذکر کرد.

البته در این میان، به صورت خاص، موضع احتیاطی عالم بزرگی چون شیخ عبدالکریم حائری، ریشه

در تشخیص «سلطه انگلیس بر ایران و وابستگی رضاخان به انگلیس» از یک سو و «لزوم حفظ حوزه تازه تأسیس قم» از سوی دیگر داشت (جوادزاده و ابوالحسنی، ۱۴۰۳: ۵۶ / ۱۹ - ۱۵).

از مهم‌ترین عالمان دوره قدرت‌گیری و سلطنت رضاخان، مرحوم میرزا محمدحسین نائینی مشهور به میرزای نائینی است که یکی از سه مرجع تقلید مهم جهان تشیع (در کنار سید ابوالحسن اصفهانی و شیخ عبدالکریم حائری) به شمار می‌رفت و به جهت توان علمی بالا به‌ویژه نوآوری در علم اصول فقه، جایگاه برجسته‌ای در زمان خود و پس از آن در حوزه‌های علمیه داشته است. او همچنین، فعالیت گسترده‌ای در نهضت مشروطیت - در مقایسه با دو مرجع دیگر هم‌طراز خود - داشت و اقدامات علمی و عملی مهمی را در دفاع از مشروطیت انجام داده بود. این دو ویژگی (جایگاه برجسته در تاریخ حوزه‌های علمیه، و فعالیت‌های گسترده مشروطه‌خواهی) موجب اهمیت مواضع وی در قبال رضاخان می‌شود.

آنچه اهمیت بررسی مواضع نائینی را بیشتر می‌کند، دیدگاهی است که وی را نه تنها مخالف رضاخان نمی‌داند، بلکه دارای رابطه‌ای نزدیک و «کاملاً دوستانه» بیان می‌کند. طبق این دیدگاه، میرزای نائینی، در تضاد با مواضع مشروطه‌خواهی سابق خود، به‌رغم فاصله‌گیری بیش از پیش رضاشاه با روحانیت و مردم، ارتباط دوستانه با رضاخان را تا پایان عمر خویش در سال ۱۳۱۵ ش حفظ کرد. به صورت خاص، نویسنده کتاب *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق* - که اولین اثر مستقل را درباره زندگی و اندیشه سیاسی میرزای نائینی نوشته و کتابش شهرت یافته است - دیدگاه مذکور را ذکر کرده است.

دکتر عبدالهادی حائری می‌نویسد:

... هنگامی که نائینی در ایران در تبعید به‌سر می‌برد، مورد احترام [رضاخان] سردار سپه قرار گرفت ... از این پس، رفتار و برخورد وی با دولت‌های ایران و عراق، بدون چندان توجهی به گام‌های ضد روحانی و یا ضد آزادی و ملی سیاستگران وقت، کاملاً دوستانه بود ... در ایران دوره رضاشاه اقداماتی صورت گرفت که با شیوه کار و اندیشه نائینی دوره انقلاب مشروطیت سازگار نبود و چنان نائینی‌ای مسلماً بر ضد آن اقدامات به مبارزه برمی‌خاست؛ ولی نه تنها کسی نشنید که نائینی دوره رضاشاه به هیچ‌یک از آن اقدامات اعتراضی کرده باشد، بلکه ما آگاه هستیم که نام‌برده به‌رغم بی‌علاقگی دستگاه رضاشاه به علما و روحانیگری، پیوند دوستی خود را همچنان با رضاشاه ادامه داد ... (حائری، ۱۳۸۱: ۱۹۵).

دکتر حائری در بخش نتیجه‌گیری کتابش نیز مجدداً، یادآور می‌شود:

پشتیبانی نائینی از رژیم رضاشاهی - به هر دلیلی بود - تا پایان زندگی‌اش همچنان ادامه یافت (حائری، ۱۳۸۱: ۳۳۴).

نویسنده‌ای دیگر با انتساب برخی مواضع تند مشروطه‌خواهی به نائینی، در جملاتی انتقادی چنین آورده است:

چهره آقامیرزا محمدحسین نائینی ... از نظر سیاسی و جبهه‌گیری‌ها در انقلاب مشروطیت و استبداد، کاملاً متناقض بود. تغییر عقیده او از بدو انقلاب مشروطیت تا زمان فوت ... کاملاً روشن و مشخص بوده و نشانگر بی‌ثباتی عقیده‌اش درباره مشروطیت می‌باشد ... او در ردیف پشتیبانان و یاران رضاشاه پادشاه مستبد ... قرار گرفته بود. در موقع تغییر سلطنت، ... تلگراف شادباشی به رضاشاه می‌فرستد و تازه به آن هم اکتفا نمی‌نماید ... تا پایان زندگی‌اش در سال ۱۳۵۵ ق جزو پشتیبانان رضاشاه پهلوی قرار گرفته بود!!! («مصاحبه با استاد یوسف‌محسن اردبیلی»، ۱۳۸۶: ۲۶۱ - ۲۵۸)

در تقابل با این دیدگاه و نقد ارتباط نزدیک و دوستانه میرزای نائینی با رضاخان، مطالبی در ویژه‌نامه **مجله حوزه** درباره میرزای نائینی منتشر شده است (حوزه، ۱۳۷۵: ۷۶ و ۷۷)؛ به صورت خاص، بخشی از مقاله «نائینی در برابر استبداد» در این نشریه، به نقد دیدگاه مذکور پرداخته است (اسماعیلی، ۱۳۷۵: ۷۶ و ۷۷ / ۲۶۸ - ۲۵۲)؛ همچنین، در برخی مقالات انتشاریافته در ارزیابی کتاب **تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق**، به صورت ضمنی به نقد این دیدگاه پرداخته شده است (نعیمیان، ۱۳۸۲: ۲۱۵ - ۲۰۷؛ جوادزاده، ۱۳۸۵: ۷ / ۵۱ - ۴۹). در این میان، کتاب **مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست**، و نیز نشریه **گنجینه اسناد**، برخی اسناد جدید درباره مواضع انتقادی میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی نسبت به رضاخان در سال‌های ۱۳۰۶ - ۱۳۰۷ را منتشر کردند که در تحلیل مواضع نائینی اهمیت دارد (منظورالاجداد، ۱۳۷۹: ۶۳ - ۶۱ و ۱۵۷ - ۱۱۵؛ اسماعیلی، ۱۳۷۵: ۲۳ و ۲۴ / ۷۷ - ۷). با این حال، نوشتاری به صورت مستقل و تفصیلی، موضع میرزای نائینی در قبال رضاخان در طول حدود ۱۳ سال (۱۳۰۲ - ۱۳۱۵ ش) را مورد بررسی و واکاوی قرار نداده است.

مقاله حاضر - که برگرفته از کتابی در دست انتشار تحت عنوان **اجتهاد سیاسی: زندگی و اندیشه سیاسی میرزای نائینی** است - با روش تاریخی (توصیفی و تحلیلی) و با بهره‌گیری از اسناد و گزارش‌های متقن تاریخی، در مقام واکاوی و بررسی موضع میرزای نائینی در قبال رضاخان به ترتیب تاریخی، از اولین زمان ارتباط میرزای نائینی با رضاخان در سال ۱۳۰۲ ش تا زمان وفات میرزای نائینی در سال ۱۳۱۵ ش، است. نتایج این تحقیق، علاوه بر وضوح نسبی موضع میرزای نائینی، می‌تواند موجب روشن شدن موضع سید ابوالحسن اصفهانی و نیز زمینه تأمل و تردید در خصوص برخی گزاره‌های مشهور تاریخی درباره موضع عالمان دیگر در قبال رضاخان و رژیم پهلوی باشد.

درخور ذکر است در خصوص انتساب برخی مواضع تند مشروطه‌خواهی به میرزای نائینی، نگارنده در مقاله‌ای جداگانه به واکاوی آنها پرداخته است (ر. ک: جوادزاده، ۱۳۹۹: ۴۹ / ۷۴ - ۶۵).

۱. جلسه با رضاخان و مخالفت با طرح جمهوری‌خواهی

زمانی که میرزاحمدحسین نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی به دلیل انجام اقدامات در راستای کسب استقلال عراق، از سوی عوامل انگلیس به ایران تبعید شده و در قم اقامت گزیده بودند، رضاخان سردارسپه و وزیر جنگ به مقام نخست‌وزیری رسید (۱۶ ربیع‌الاول ۱۳۴۲ / ۴ آبان ۱۳۰۲). رضاخان پس از دستیابی به این مقام - و درحالی‌که احمدشاه را به‌نوعی مجبور ساخته بود تا از ایران به اروپا سفر کند - مسئله تغییر نظام سلطنت مشروطه به جمهوری را طرح کرد تا طبعاً پس از تغییر نظام، خود بر کرسی ریاست جمهوری بنشیند. با وجود برخی حمایت‌ها از جمهوری‌خواهی - که البته بخشی از حمایت‌ها را خود رضاخان و عوامل وی سازمان‌دهی کرده بودند - طرح جمهوری‌خواهی با مخالفت‌های مردمی به رهبری سید حسن مدرس مواجه شد. این مخالفت‌ها، از یک سو در تلازم نوع جمهوری آن زمان با افکار الحادی ریشه داشت و از سوی دیگر به مخالفت با افزایش قدرت شخص رضاخان ارتباط پیدا می‌کرد.

با افزایش تنش سیاسی و وخیم شدن اوضاع کشور، رضاخان که موقعیتش به خطر افتاده بود، برای خداحافظی با نائینی و اصفهانی - که در این زمان مقدمات بازگشت آن دو به نجف در حال فراهم شدن بود - به قم رفت (شعبان ۱۳۴۲ / فروردین ۱۳۰۳). وی در جلسه‌ای که با حضور آن دو و نیز شیخ عبدالکریم حائری تشکیل شد، درباره مسئله جمهوری‌خواهی به شور نشست. جزئیات نشست و گفت‌وگوهای انجام‌شده چندان روشن نیست و چند گزارش متفاوت در این زمینه وجود دارد (گفت‌وگو با شیخ محمدرضا انصاری قمی، ۱۳۹۴؛ شبیری زنجانی، ۱۳۹۳: ۳ / ۶۶۸ - ۶۶۷؛ الموتی، ۱۳۶۹: ۱ / ۱۷۰؛ عین‌السلطنه، ۱۳۷۷: ۹ / ۶۸۸۷ - ۶۸۸۶). طبق برخی گزارش‌ها (الموتی، ۱۳۶۹: ۱ / ۱۷۰)، نائینی مطالبی انتقادی خطاب به رضاشاه بیان کرد.

به دنبال مباحث مطرح‌شده در جلسه، تلگرافی از سوی نائینی، اصفهانی و حائری به «حجج اسلام و طبقات اعیان و تجار و اصناف و قاطبه ملت ایران» به تهران مخابره شد. در این تلگراف آمده بود:

چون در تشکیل جمهوریت بعضی اظهارات شده بود که مرضی عموم نبود و با مقتضیات این مملکت مناسبت نداشت، لهذا در موقع تشرف حضرت اشرف آقای رئیس‌الوزرا - دامت شوکت - برای مواعده به دارالایمان قم، نقض این عنوان و الغاء اظهارات مذکوره و اعلان آن را به تمام بلاد خواستار شدیم و اجابت فرمودند. ان شاء الله تعالی عموماً قدر این نعمت را بدانند و از این عنایت، کاملاً تشکر نمایند (مستوفی، ۱۳۸۴: ۳ / ۶۰۲ - ۶۰۱؛ مکی، ۱۳۵۷: ۳ / ۱۵).

پس از صدور این نوشته، رضاخان نیز اعلامیه‌ای صادر کرد و خواستار صرف‌نظر کردن جمهوری خواهان از «تقاضای جمهوریت» شد (مستوفی، ۱۳۸۴: ۳ / ۶۰۱؛ مکی، ۱۳۵۷: ۳ / ۱۴).
رفتن رضاخان به قم و جلسه‌ی وی با علما و به دنبال آن صدور تلگراف ذکرشده، می‌تواند دو گونه تفسیر شود:

۱. با وجود درخواست و تمایل رضاخان برای همراهی سه مرجع با خواسته‌ی جمهوری، آنها مخالفت کردند و خواستار «نقض این عنوان و الغاء اظهارات مذکوره» شدند؛ در نتیجه، رضاخان که جایگاهش در میان مردم و نمایندگان مجلس کاهش یافته بود، چاره‌ای جز پذیرش این امر ندید (اسماعیلی، ۱۳۷۵: ۷۶ و ۷۷ / ۲۵۵)؛

۲. برخی تحلیلگران نیز بیان کرده‌اند: رضاخان به دنبال مخالفت‌های صورت گرفته در تهران چاره‌ای جز کنار گذاشتن طرح جمهوری خواهی نداشت؛ اما می‌خواست به شیوه‌ای محترمانه این کار انجام شود. طبق این تحلیل، رفتن وی به قم و سپس «تلگراف نائینی و آن دو مجتهد دیگر، مقدمه‌ی مناسبی برای سردار سپه فراهم آورد که او به سروصدای جمهوری‌گری که موقع او را به خطر انداخته بود، به شیوه‌ی محترمانه‌ای پایان دهد» (حائری، ۱۳۸۱: ۱۸۹ - ۱۹۰).

طبق تحلیل اول، نائینی و دو مرجع دیگر، با افزایش قدرت رضاخان مخالفت کردند. از تفسیر دوم، گرچه نمی‌توان این استفاده را کرد، اما می‌توان گفت نائینی و دو مرجع دیگر از افزایش قدرت رضاخان حمایت نکردند؛ البته، شاید این برداشت از این تفسیر صورت گیرد که آنها در جلوگیری از سقوط رضاخان از قدرت، تا اندازه‌ای نقش آفرینی کردند.

در هر حال، در همین مقطع زمانی، نائینی و اصفهانی به همراه حائری به منظور تحقق اصل دوم متمم قانون اساسی (نظارت فقها بر مصوبات مجلس)، در نامه‌ای به مجلس شورا (دوره پنجم) بیست فقیه را معرفی کردند تا مجلس پنج نفر را از میان آنها انتخاب کند (انصاری، ۱۳۷۶: ۴۲۴؛ باقری سیانی، ۱۴۰۰: ۲۳ - ۲۴ / ۴۰۷). این نامه - که به‌رغم پیگیری‌های بعدی از رضاخان و دیگر مسئولان، هیچ‌گاه به نتیجه نرسید و محتوای آن عملی نشد (کوهستانی، ۱۳۸۳: ۴ / ۶۵ و ۶۷) - مدتی بعد از نامه شهید مدرس به میرزای نائینی نگارش یافت. مدرس در نامه خود (در سوم ربیع‌الاول ۱۳۴۲)، ضمن بیان اهمیت تحقق اصل دوم و اینکه «به مقتضای وضع امروزه، مهم‌ترین امور در نگاهداری آثار اسلام، به نظر، این مسئله است»، خطاب به نائینی می‌نویسد:

چون حضرت‌عالی در این خصوص اسبق از دیگران، بلکه شریک در تأسیس بوده‌اید ... سزاوار است علت مبقیه باشید (باقری سیانی، ۱۴۰۰: ۲۴ - ۲۳ / ۴۷۴ - ۴۷۳).

۲. از بازگشت به نجف تا سلطنت رضاخان

مقدمات بازگشت نائینی و اصفهانی به عراق فراهم شد. در مدت اقامت نائینی و دیگر علمای تبعیدی در قم، از یک سو «رشد احساسات ضد انگلیسی در ایران و اعتراض‌های شیعیان مناطق گوناگون به تبعید علما توسط انگلیس و حاکم دست‌نشانده عراق (فیصل)» و نیز «عدم استقبال مردم عراق از انتخابات در آن کشور به خاطر تحریم علما از جمله میرزای نائینی»، و از سوی دیگر «طولانی شدن اقامت علما در قم و احساس ضرورت بازگشت آنها به نجف به منظور حفظ و تقویت حوزه کهنسال آن»، سبب انجام اقداماتی در عراق و ایران شد. وساطت‌های صورت‌گرفته و پیام‌های تبادل شده میان «نائینی و اصفهانی» با «حاکم عراق (فیصل)»، سرانجام موجب شد تا نائینی و اصفهانی، پس از حدود ده ماه، در ماه رمضان ۱۳۴۲، به نجف بازگردند. طبق برخی تحقیقات، در اقدامات انجام‌شده برای بازگشت علما به نجف، نوعی فریب‌کاری و بدعهدی از سوی حاکمان عراق رخ داد (رهیمی، ۱۳۸۰: ۲۶۵ - ۲۶۳).

رضاخان که اقداماتی را برای بازگشت علما به عراق انجام داده بود، یکی از افسران مهم خود (سردار رفعت) را همراه آنها فرستاد. برخی گزارش‌های قابل بررسی، حکایت از آن دارد که نائینی پس از رسیدن به نجف (رمضان ۱۳۴۲ / اردیبهشت ۱۳۰۳)، ضمن ارسال نامه تشکر به رضاخان، تمثالی منسوب به امیرالمؤمنین علیه السلام را که از قدیم در «خزانه مبارکه» نگهداری می‌شد، برای وی فرستاد که موجب بهره‌برداری تبلیغاتی برای رضاخان در داخل ایران شد (مکی، ۱۳۵۷: ۳ / ۳۰ - ۲۴). به‌رغم آنکه ارسال نامه تشکر قابل پذیرش است، اما ارسال تمثال از سوی نائینی - که مناسب شأن علما و در سیره آنها نبود، و طبق احکام شرعی نیز نمی‌توان موقوفه را اهدا کرد - از همان زمان مورد تردید جدی قرار گرفته است. در همین زمینه، برخی محققان - با بررسی نقل‌های گوناگون از جمله نقل یحیی دولت‌آبادی که به جای نامه و تمثال، از آوردن شمشیر منتسب به حضرت ابوالفضل علیه السلام آن هم از سوی خود سردار رفعت نه از سوی نائینی، سخن به میان آمده است - اصالت نامه و انتساب ارسال تمثال به نائینی را انکار کرده‌اند (اسماعیلی، ۱۳۷۵: ۷۶ و ۷۷ / ۲۶۲ - ۲۵۶).

میرزای نائینی، دوری احمدشاه از کشور را به صلاح نمی‌دانست و خواستار بازگشت احمدشاه به کشور بود. کنسول ایران در کربلا، در ابتدای مهرماه ۱۳۰۳، با ارسال نامه‌ای به وزارت امور خارجه، خبر داد که با میرزای نائینی - که ظاهراً در ایام اربعین سیدالشهدا از نجف به کربلا آمده بود - دیدار و درباره اقدامات خاص شیخ خزعل در خوزستان و پیام‌هایی که برای علمای عتبات فرستاده، گفت‌وگو کرده است. در این دیدار میرزای نائینی به نماینده ایران می‌گوید:

چنانچه چندی قبل هم که وضعیات، پیشامدهای کنونی را نشان می‌داد، به والا حضرت ولیعهد

امحمدحسن میرزا] و حضرت اشرف رئیس‌الوزرا [رضاخان] تذکر دادم، حالا هم معتقدم موقعیت [و وضعیت حاضرة ایران]، مراجعت اعلی حضرت [احمدشاه] را ایجاب می‌نماید و مقتضی است هر قسم ... [که می‌شود] وسائل آن امر را فراهم نمایند تا مستمسکی برای این قبیل عنوانات و اقدامات [= شورش شیخ خزعل] در دست نباشد (بهبودی، ۱۳۹۰: ۴ / ۳۲۱ - ۳۲۰؛ نقل از: اسناد وزارت امور خارجه، ۱۵۹ - ۳۰ - ۲۹ - ۱۳۰۳).

این دیدگاه، در تقابل با دیدگاه رضاخان قرار داشت که به دنبال عدم بازگشت احمدشاه به کشور بود. بر این اساس و برخی شواهد دیگر، با فرض صحت صدور بیانیه شدیدالحن از سوی نائینی و اصفهانی بر ضد قیام‌کنندگان علیه «حکومت ایرانی» (بهبودی، ۱۳۹۰: ۴ / ۳۴۸؛ حائری، ۱۳۸۰: ۱۹۳ و ۲۰۸)، این بیانیه ناظر به اقدامات تجزیه‌طلبانه‌ای همچون شیخ خزعل و در حمایت از اساس حکومت و اقتدار نظام سیاسی ایران - که در رأس آن شاه قاجار قرار داشت - بود.

رضاخان پس از سرکوب شیخ خزعل در خوزستان به عتبات رفت و در ۲۶ جمادی‌الاول ۱۳۴۳ (دوم دی ۱۳۰۳) جلسه‌ای با حضور نائینی و اصفهانی و برخی دیگر از روحانیان و علما در حرم مطهر امیرالمؤمنین علیه السلام شرکت کرد (حبل‌المتین، ۱۳۴۳: ق: ۲ / ۱۷ - ۱۶). محتوای گفت‌وگوها چندان روشن نشده است. طبق برخی گزارش‌ها، «روح مذاکرات، راجع به [احمد]شاه از فرنگستان بوده است» (حبل‌المتین، ۱۳۴۳: ق: ۲ / ۱۷). در گزارش دیگری بیان شده است که رضاخان در این جلسه و گفت‌وگو متعهد شد تا به نظرات علما عمل کند و از جمله، اصل دوم متمم قانون اساسی درباره نظارت علما بر مصوبات مجلس را تحقق بخشد؛ البته نویسنده این گزارش، به نقل از فردی دیگر، ذهنیت حاضرین در جلسه را کنار زدن احمدشاه از قدرت و تثبیت سلطنت برای رضاخان دانسته، تعهدات رضاخان به علما را به نوعی در مقابل عهده‌دار شدن سلطنت ذکر کرده است (حرزالدین، ۱۴۰۵: ق: ۱ / ۴۸ - ۴۹). این بخش از گزارش نادرست است؛ زیرا اولاً، با گزارش قبل (نشریه *حبل‌المتین*) که در همان دوره زمانی (حدود یک‌ماه بعد از دیدار) ثبت شده، ناسازگار است؛ ثانیاً، مطرح شدن سلطنت رضاخان مربوط به حدود یک سال بعد از این دیدار (۱۳۰۴ ش) است؛ ثالثاً، جزئیات اشتباه دیگری در همین گزارش (مانند سال دیدار و سیمت رضاخان در زمان دیدار) وجود دارد که مؤید آن است نمی‌توان به همه مطالب گزارش اعتماد کرد؛ چنان‌که نویسنده اشتباهات دیگری در نقل گزارش‌های تاریخی دارد (به‌عنوان نمونه، ر. ک: حرزالدین، ۱۴۰۵: ق: ۱ / ۲۷۹ - ۲۷۷).

در مقطع بعد از دیدار مذکور، برخی گزارش‌ها به صورت مردد، از مخالفت نائینی با رضاخان حکایت می‌کند. در گزارش محرمانه کنسول ایران در بصره (محمدحسن بدیع) به وزارت خارجه در تاریخ

هشتم بهمن ۱۳۰۳ (حدود یک ماه بعد از دیدار رضاخان با علما)، ضمن اشاره به اقدامات اعتراضی حاج‌آقا حسین قمی در عتبات در قبال دولت رضاخان (به دلیل رواج آئین زردتشتی و تضعیف دین اسلام در ایران)، از نائینی هم، البته با تردید، نقل شده که با مخالفان دولت هم‌آوا شده و اظهار داشته است: «من اوقاتی که در ایران بودم، درصدد تغییر حکومت حاضره بودم، ولی فرصت نشد» (بهبودی، ۱۳۹۰: ۴ / ۵۲۷ - ۵۲۶؛ نقل از: اسناد وزارت امور خارجه، ۲۰۲ و ۲۰۱ - ۲ - ۵۲ - ۱۳۰۳).

در هر حال، وضعیت سیاسی ایران به گونه‌ای رقم خورد که در آبان ۱۳۰۴، قاجاریه از حکومت خلع و حکومت به رضاخان تفویض شد؛ این در حالی بود که به گزارش جعفرقلی‌خان سردار اسعد بختیاری (از اطرفیان رضاخان)، «علما قلباً از این پیش‌آمد راضی» نبودند (سردار اسعد بختیاری، ۱۳۷۸: ۱۶۶). حدود یک ماه بعد، با زمینه‌چینی عوامل رضاخان، مجلس مؤسسان شکل گرفت و رضاخان رسماً به سلطنت رسید. به‌رغم وجود برخی گزارش‌ها مبنی بر آنکه نائینی پس از سلطنت رضاشاه به وی تلگراف تبریک ارسال کرد (حائری، ۱۳۸۱: ۱۹۴)، در میان تلگراف‌های تبریک که از سوی برخی علما و روحانیان نجف به رضاشاه در این زمینه مخابره و در برخی منابع ثبت شده است (مکی، ۱۳۷۴: ۴ / ۲۲ - ۲۱)، تلگرافی از نائینی دیده نمی‌شود؛ هرچند گزارشی از مخالفت و انتقاد وی نیز در این مقطع در دست نیست.

۳. همراهی کلی با مهاجرت اعتراضی حاج‌آقا نورالله اصفهانی

از اواخر سال ۱۳۴۵ (اوایل سال ۱۳۰۶ ش)، حدود یک سال پس از تاج‌گذاری رضاشاه، به تدریج با حوادثی که رخ داد و اقداماتی که به وسیله حکومت انجام شد، اعتراض‌های گسترده‌ای از سوی مردم و علما در شهرهای گوناگون ایران در برابر حکومت شکل گرفت که با مهاجرت علمای اصفهان (در ۱۵ ربیع‌الاول ۱۳۴۶ / ۲۰ شهریور ۱۳۰۶) و سپس برخی شهرهای دیگر به قم و تجمع در این شهر همراه بود. این اعتراض‌ها زمینه رویکرد و فعالیت‌های انتقادی در حوزه نجف را نیز فراهم آورد که البته نائینی و اصفهانی نیز در زمره منتقدین بودند.

مهم‌ترین مسائلی که موجب شکل‌گیری اعتراض‌ها شد، سه موضوع بود: ۱. شیوع مفاسد دینی و اخلاقی در کشور و عدم مقابله جدی دولت با آنها؛ ۲. اجرای قانون نظام وظیفه؛ ۳. صدور بیانیه جلوگیری از نهی‌ازمنکر و انحصار دولتی آن، به‌بهانه مقابله با هرج‌ومرج و ناامنی.

درحالی‌که عوامل حکومتی در تلاش برای توجیه علمای نجف، به‌ویژه نائینی و اصفهانی، درباره برنامه‌های رژیم بودند (بصیرت‌منش، ۱۳۸۵: ۲۲۴؛ نقل از: اسناد نخست‌وزیری، شماره ۱۰۲۰۰۶ / پاکت ۸۵۷)، با رسیدن گزارش‌ها و شکایات مردمی به حوزه نجف و به‌ویژه پس از مهاجرت علمای اصفهان به قم و درخواست مهاجران از حوزه نجف مبنی بر حمایت از خواسته‌های آنها، نائینی و اصفهانی جلساتی ترتیب دادند و

درباره مسائل اعتراضی واصله و چگونگی پیگیری آنها به بحث و تبادل نظر پرداختند.

این دو مرجع، اولاً ضمن ارتباطگیری با معترضان و مهاجران، روش و شیوه مناسب در پیگیری خواسته‌ها را بیان کردند و در همین زمینه، سید ابوالحسن اصفهانی در تاریخ ۱۲ ربیع الثانی ۱۳۴۶ (۱۶ مهر ۱۳۰۶) در نامه‌ای به حاج آقا نورالله اصفهانی (رئیس مهاجران به قم) - ضمن بیان اینکه «دل ما هم خون است و اگر راهی برای اصلاح و انجام بعضی مطالب داشته باشیم که رفع همه مفاسد شود، بلکه احداث فساد بلاد نتیجه نشود، حاضر و فداکار هستیم» - وی را به پیگیری مطالب از راه «همراه کردن مقام سلطنت» و عدم وقوع «سوء تفاهم» توصیه و سفارش کرد (نجفی، ۱۳۸۴: ۳۶۹ - ۳۶۸)؛ ثانیاً تلاش کردند تا از طریق برخی عاملان حکومت (منظور الاجداد، ۱۳۷۹: ۱۲۴ - ۱۲۳) و به‌ویژه فرستادن نماینده، نکات و انتقادات مورد نظر خویش را به رضاشاه برسانند. تصمیم آنها این بود که آیت‌الله سیدحسین بروجردی را - که در این زمان در بازگشت از سفر حج در نجف اقامت داشت - نزد شاه بفرستند تا انتقادات و تذکرات خود را مطرح کند و اصلاحات مورد نظرشان در کشور اعمال شود (منظور الاجداد، ۱۳۷۹: ۱۲۲ - ۱۲۱ و ۱۴۷ - ۱۴۳).

متن نامه‌ای نسبتاً تفصیلی به امضای نائینی و اصفهانی خطاب به رضاشاه و با عنوان «اصول مستدعیات دولت خواهانه به حضور مبارک ملوکانه» در دست است که تاریخ آن آخر جمادی الاول ۱۳۴۶ (چهارم آذر ۱۳۰۶) است. احتمالاً بنا بود این نامه را آیت‌الله بروجردی به دست شاه برسد که با توجه به آنچه در ادامه ذکر می‌شود، از رسیدن نامه به رضاشاه اطلاع نداریم.

در ابتدای نامه، ضمن تذکر این مطلب که قوام استقلال دولت و سلطنت، حفظ و حمایت از «قوة مقدسه دیانت» و دوری جستن از افراد و جریان‌های معارض با دین است، به برخی فسادهای رخ داده و وجود امور ضد دینی در ایران اشارت رفته است. در ادامه، به صورت روشن چهار خواسته بیان شده است:

۱. صدور «وامر اکیده تخلف‌ناپذیر به اجرای دستخط‌های مبارکه صادره در جلوگیری از منکرات اسلامی»، تشکیل اجتماعات ضد دینی، انتشار مقالات مغایر با دین و ورود مجلات دارای مقالات ضد دین؛ همچنین صدور «امر متحدالمال به جمیع حکام و عسکریه بلاد محروسه در تعظیم شعائر دینیه و تدارک بعض سوء تفاهمات»؛

۲. «اجرای فصل دوم قانون اساسی که انتخاب پنج نفر از مجتهدین عظام را برای عضویت مجلس، به‌طور قانونیت، ابدیه غیرقابل نسخ مقرر داشته» است؛

۳. «اصلاح دایره معارف، به‌طوری‌که ابناء مسلمین که با فطرت پاک اسلامی پرورش یافته‌اند» با ورود به مدارس جدید، «بی‌دین و لامذهب و فاسدالعقیده خارج نشوند»؛

۴. حمایت از روحانیت و علما که «برای حفظ قوه مبارکه دیانت که پشتیبان استقلال سلطنت است، به منزله حامین لوای آن قوه‌اند»؛ و نیز دوری جستن از مخالفین روحانیت که «اعدام آن قوه و برانداختن ریشه دیانت از مملکت، اهم مکنوناتشان است».

نائینی و اصفهانی در «خاتمه مستدعیات دولت خواهانه که مبنی بر اکتفا به مهمات اساسیه» بود، به موضوع مهاجرت علمای اصفهان به قم می‌پردازند و از رضاشاه می‌خواهند تا خواسته‌های مهاجران را عملی کند؛ مهاجرانی که «به واسطه کثرت تجربیات بر ضد دیانت» و «استدعای اصلاحات دینیّه»، در مقام مسافرت بوده‌اند؛ اما «به واسطه این پیشامد اخیر نظام اجباری و کثرت ضجه و ناله اهالی، قرار و ثبات از ایشان سلب شده»، زودتر مسافرت کرده‌اند. از نظر نائینی و اصفهانی، عدم عملی شدن خواسته‌های علمای مهاجر، «نه تنها [سبب] یأس علمای اعلام و اهل اصفهان است، بلکه موجب مأیوس عموم علما و قاطبه ملت ایران و مؤذی به مفاسد» مهمی است (موسوی اصفهانی، ۱۳۸۵: ۳۸۵ - ۳۸۴).

گزارشی را سرکنسول ایران در نجف به تهران ارسال کرده است که بر اساس آن، آیت‌الله بروجردی حامل نامه‌های دیگری از میرزای نائینی و مرحوم اصفهانی برای علمای تهران و مهاجرین قم بود و مضمون آنها انتقادی‌تر بود. طبق این گزارش:

آقایان حجج‌الاسلام آقای آقا سید ابوالحسن اصفهانی و آقای نائینی و آقای میرزاعلی‌آقا شیرازی، خطوطی به توسط معتمد خودشان که به تهران اعزام می‌دارند، به علمای تهران و مهاجرین قم نوشته‌اند که با مقاصد آنها همراه و مخصوصاً در لغو نظام اجباری موافقت نموده‌اند و گویا نوشته‌اند و در اینجا در مجالس مذاکره می‌نمایند قوانینی که در این مدت از تصویب مجلس مقدس شورای ملی گذشته، رسمیت ندارد؛ زیرا به موجب قانون اساسی باید پنج نفر از نظار درجه اول فقها در مجلس عضویت داشته باشند و قوانین موضوعه، بعد از تصدیق و اجازه آنها رسمیت پیدا خواهد نمود [در حالی که در قوانین سابق، این امر عملی نشده است] (اسماعیلی، ۱۳۷۵: ۲۳ و ۲۴ / ۵۵).

با وجود تصمیم نائینی و اصفهانی بر ارسال نامه و فرستادن آیت‌الله بروجردی به‌عنوان نماینده نزد رضاشاه برای طرح تذکرات و خواسته‌های خود، برخی حامیان شاه که در حوزه نجف دارای جایگاه بودند و با دو مرجع شیعه نیز ارتباط نسبتاً نزدیکی داشتند (در رأس آنها میرزامهدی خراسانی فرزند ارشد آخوند خراسانی)، تلاش زیادی به عمل آوردند تا با کذب جلوه دادن گزارش‌ها و شکایات مردمی و مفسد نشان دادن منتقدان و مخالفان حکومت رضاخان، این دو مرجع را از همراهی با معترضان برحذر دارند. القائنات حامیان رژیم و نیز تشتت در میان علمای مهاجر به قم، موجب تجدیدنظر و انصراف آن دو مرجع از

فرستادن نماینده و اکتفا به ارسال تلگراف به رضاشاه با مضمون انصراف از اعزام نماینده و توصیه درباره علمای مهاجر شد (منظورالاجداد، ۱۳۷۹: ۱۵۶ - ۱۳۹؛ اسماعیلی، ۱۳۷۵: ۲۳ و ۲۴ / ۶۴).

با این حال و به‌رغم منتفی شدن موضوع نمایندگی آیت‌الله بروجردی نزد رضاشاه، این احتمال وجود دارد که ارسال نامه به برخی علمای داخل کشور توسط آیت‌الله بروجردی (با هدف پیگیری خواسته‌های مهاجرین) منتفی نشده باشد؛ حتی تصمیم مجدد بر فرستادن آیت‌الله بروجردی نزد رضاشاه نیز محتمل است. در همین زمینه، از یک سو نامه‌ای از اصفهانی به یکی از علما - که نام وی در آن نامه مشخص نیست - در دست است که نشان‌دهنده نمایندگی آن عالم برای طرح خواسته‌ها در نزد رضاشاه است (منظورالاجداد، ۱۳۷۹: ۱۵۷ - ۱۵۶)؛ از سوی دیگر، آیت‌الله بروجردی هنگام بازگشت به ایران (در اوایل فروردین ۱۳۰۷)، به دلیل لو رفتن مباحث جلسات نجف، دستور صادره از قبل مبنی بر دستگیری وی و تلاش برای کشف برخی نامه‌های احتمالی مراجع نجف خطاب به عالمان داخل کشور، به وسیله رژیم دستگیر شد و پس از ضبط برخی یادداشت‌های ایشان درباره مهاجرین قم و ... چند روز در بازداشت به سر برد (منظورالاجداد، ۱۳۷۹: ۲۴ و ۴۰۸؛ «اسناد منتشرنشده‌ای از همراهی آیت‌الله بروجردی با قیام حاج آقانو‌الله اصفهانی در دوره رضاخان»، ۱۳۹۹: ۶۵ و ۶۶ / ۱۵۱ - ۱۳۶؛ «مصاحبه با حجت‌الاسلام والمسلمین واعظزاده خراسانی»، ۱۳۶۹: ۴۱ / ۴۰؛ «مصاحبه با آیت‌الله سید محمدباقر سلطانی طباطبایی»، ۱۳۷۰: ۴۳ و ۴۴ / ۳۳ - ۳۰؛ «مصاحبه با آیت‌الله شیخ علی صافی گلپایگانی»، ۱۳۷۰: ۴۳ و ۴۴ / ۱۱۵).

با توجه به آنچه ذکر شد، نمی‌توان به گزارشی که بیانگر تفاوت موضع نائینی و اصفهانی در قبال رضاشاه است، اعتماد کرد. در یکی از نقل‌ها بیان شده است:

طی جلساتی که در سال ۱۳۴۶ ق / ۱۳۰۶ ش با حضور نائینی و اصفهانی و برخی دیگر از علما مانند آیت‌الله بروجردی برگزار می‌شد، برخلاف نائینی که معتقد به برخورد ارشادی و نرم با رضاخان بود، اصفهانی پیشنهاد مقابله با رضاشاه و نابودی وی را از طریق برانگیختن عشایر داده بود («مصاحبه با حجت‌الاسلام والمسلمین واعظزاده خراسانی»، ۱۳۶۹: ۴۱ / ۳۹).

بر اساس صریح متن دو نامه از اصفهانی که بدان‌ها اشاره شد، از جمله توصیه به «همراه کردن مقام سلطنت» و عدم وقوع «سوء تفاهم»، نسبت دادن پیشنهاد طرح قیام مسلحانه به اصفهانی نمی‌تواند درست باشد. البته در کنار محتمل بودن تفاوت نسبی میان موضع نائینی با موضع اصفهانی در میزان همراهی با خواسته‌های مهاجرین و نقد سیاست‌های رضاخان، ممکن است در برخی جلسات، سخنان و پیشنهادهایی از سوی اطرافیان علما درباره قیام عشایر مطرح شده باشد (و همین امر نیز احتمالاً یکی از

علل دستگیری و بازداشت آیت‌الله بروجردی هنگام بازگشت به ایران باشد؛ اما چنان‌که اشاره شد، این سخنان و پیشنهادهای در مرحله عمل، از سوی مراجع چندان جدی گرفته نشد.

۴. رویکرد و اقدامات انتقادی در قبال رضاشاه

در ماه‌های بعد، یکی از اقدامات مهم نائینی، نامه‌ای است که وی مستقیماً به رضاشاه نوشته است. این نامه که به‌رغم کلی بودن، ناظر به وقایع پیش‌آمده است، در هفتم ربیع‌الاول ۱۳۴۷ (اول شهریور ۱۳۰۷) نگاشته شد. نائینی در ابتدای نامه یادآور می‌شود: «تقدیم عرایض دولت‌خواهانهٔ محرمانه»، با وجود «اهمیت و فوریت» زیاد، به دلیل «فراهم نشدن شخص جامع جهات لیاقت» که حامل نامه باشد، تأخیر افتاد. وی در این نامهٔ مهم، سه موضوع را به شاه پهلوی خاطر نشان کرد:

۱. لزوم پرهیز پادشاه از دشمنان دوست‌نما که دوستان پادشاه را در نزد وی دشمن معرفی می‌کنند:

«از ابتدای تشکیل سلطنت در دنیا، همیشه بزرگ‌ترین دسیسهٔ دشمنان داخلی» آن بود که «خود را در پیشگاه سلاطین» افرادی صمیمی و دل‌سوز قلمداد کنند و با نزدیکی به پادشاه بکوشند تا «دولت‌خواهان حقیقی را متهم و منفور و منفصل» کنند؛ چنان‌که متأسفانه آنها «غالباً به همین وسیله به مقاصد خائنانهٔ خود رسیده‌اند»؛ بر این اساس، طبعاً «از ترتیبات سرّیه» و برنامه‌هایی که این افراد برای آینده، «و کارکنان دانای فعالی که در ادارات دولتی دارند، خاطر مبارک آسوده نخواهد بود و از برای اعصار لاحق، تهیهٔ سدّ محکم» خواهند دید؛

۲. لزوم توجه بیشتر به دین اسلام، که حامی استقلال سلطنت است: اگر اعلی‌حضرت «در تمام

قوای مملکتی نظر عمیقی فرمایند»، به دست خواهد آمد که «اطمینان به عدم سرایت فساد» خانمان‌برانداز در کشور، فقط منحصر به یک قوه است و «آن قوهٔ مقدسهٔ دیانت اسلامی» است که از برای حفظ استقلال سلطنت در أعقاب همایونی، پشتیبانی است بس قویم؛ و از آنجاکه دشمنان کشور و پادشاه «به تجربه مشاهده نموده‌اند که تا این قوهٔ مبارکه در مملکت نفوذ و رمقی دارد، متمکن از اظهار آن کفریات نخواهند بود»، بنابراین تلاش برای از بین بردن این قوه را دارند. امید است اعلی‌حضرت «در حفظ و تقویت این پشتیبان قویم استقلال سلطنت در أعقاب همایونی، بذل عنایت و فعالیت پهلویه» کنند؛

۳. لزوم همراهی با روحانیت و علمای دین: از آنجاکه «مقام اعلای سلطنت اسلامی» مسئولیت

«حفظ دین و دنیای مسلمین را در عهده» دارد، و از سوی دیگر «حفظ شعب دینیه» به وزارت علمای دین سپرده شده است، بنابراین «سقوط این وزارت و بی‌عنایتی ذات اقدس به طبقات روحانیان»، مهم‌ترین آرزوی کسانی است که هم‌شان «انقراض دیانت» و برانداختن دین از کشور است. نائینی در ادامه با اشاره به حوادث پیش‌آمده در ایران و فاصله گرفتن رضاشاه از روحانیت، ضمن ادبیات محترمانه،

انتقادهای و نصایح خود را در قالب جملات ذیل بیان می‌کند:

[اعلی حضرت] چنانچه در این پیشامدهای این مدت اخیر، به فراست ملوکانه غوررسی فرموده، رد پای بردارند، مشهود خاطر مبارک خواهد بود که از چه سرچشمه‌های تلخ و شور آب خورده، مملکت و ملت را در چه وادی سیر می‌دهد و به اقتضای فطرت طیبه طاهره ملوکانه، که اسلامیة محض است، [به] یأس عموم علما و قاطبه مسلمین از دین‌پروری ذات اقدس هرگز رضا نخواهند داد و به بذل عنایات دین‌پرورانه، پیشامدهایی را که برای هدم اساس دیانت ترتیب یافته است، تدارک، و مقام وزارت غیرمسئوله آقایان علما را در شعب دینیه رعایت، و محبوبیت ذات اقدس را در قلوب ملت دین‌پرست ایران رونقی جدید خواهند بخشید و پشتیبان قویم استقلال سلطنت در اعقاب را از انهدام محافظت [نموده] و حق دین‌پروری را ادا خواهند فرمود. ان شاء الله تعالی (منظور الاجداد، ۱۳۷۹: ۶۳ - ۶۱).

این نامه - همچون دیگر اقدامات صورت گرفته حوزه نجف - نتوانست رضاشاه را از راهی که در پیش گرفته بود، بازدارد. رژیم وی به اقدامات ظالمانه، استبدادی و مغایر با دین ادامه داد. در همین راستا، ۴ رخدادهای مهم پس از نامه یادشده، در نیمه دوم ۱۳۰۷ ش اتفاق افتاد:

۱. تبعید شهید سید حسن مدرس در اواسط مهرماه؛ ۲. سرکوب قیام تبریز در اواخر مهر، که در اعتراض به «شیوع منکرات»، «اجرای نظام اجباری سربازی» و «زمزمه قانون تغییر لباس» شکل گرفت و موجب تبعید دو فقیه شاخص این شهر، میرزا صادق آقا تبریزی و میرزا ابوالحسن انگجی شد؛ ۳. تصویب قانون «متحدالشکل نمودن البسه اتباع ایران در داخله مملکت» در دهم دی‌ماه، که فرهنگ کشور را به سمت غربی شدن سوق می‌داد و محدودیت‌هایی را برای پوشیدن لباس روحانیت به دنبال می‌آورد؛ ۴. گسترش منکرات شرعی و به‌ویژه درج مطالب ضد دین و روحانیت در مطبوعات و عدم جلوگیری دولت از این اقدامات.

اخبار واصله تدریجی به نجف در موضوعات یادشده، موجب تشکیل جلسات و پیگیری از سوی علمای نجف و در رأس آنها میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی شد (رستمی، ۱۳۷۸: ۱ / ۱۶۷ - ۱۶۶). برخی جلسات و پیگیری‌ها، در گزارش‌های ارسالی کنسولگری نجف به وزارت امور خارجه ایران انعکاس یافته است؛ برای نمونه، طبق گزارش ۲۶ مهر کنسولگری، با رسیدن اخباری از ایران به علمای نجف مبنی بر «شکایت از تبدیل لباس» و جلوگیری از پوشیدن لباس روحانیت، درس نائینی به تعطیلی کشیده شد. کاردار ایران در نجف به دیدار میرزای نائینی می‌رود. نائینی در جلسه با وی، اعتراض خود را چنین بیان کرد:

از تمام نقاط ایران خطوط زیاد به شخص من و سایر حجج اسلام و علما خط رسیده و شکایت از تبدیل لباس می‌نمایند. آیا ممکن است یک نفر روضه‌خوان یا واعظ یا امام جماعت با کلاه بالای منبر رفته، وعظ نماید؟! و نمی‌دانم چرا اولیای امور دولت ملاحظه نمی‌فرمایند که نتیجه اخبار، منجر به یک اغتشاش عظیمی نشود؟!

کاردار ایران اخبار رسیده مبنی بر اجبار در تبدیل لباس روحانیت را کذب می‌خواند و می‌کوشد که نگاه نائینی را به رژیم و برنامه‌های آن مثبت کند. طبق گزارش وی، نائینی در پایان جلسه می‌خواهد که از قول ایشان به «مقامات عالی» بیان شود: «قدغن فرمایند که به صنف روحانین در ایران توهین و جبر در تبدیل لباس نشود» (رستمی، ۱۳۷۸: ۱ / ۱۶۳ - ۱۶۲).

طبق گزارش‌های کنسولگری ایران در نجف، حدود چهل روز بعد از این دیدار، با رسیدن اخبار بیشتر و جدیدتر از ایران، به‌ویژه پس از بازگشت یکی از علما (سید محمد خلخالی) از سفر ایران و ارائه دیده‌ها و شنیده‌های خود از اوضاع اسفبار فرهنگی ایران (تبعید عالمان تبریز، شیوع منکرات، اهانت به روحانیان و برداشتن لباس روحانیت)، تجمع‌ها و نشست‌های اعتراضی میان جمعی از روحانیان حوزه نجف (در ۶ و ۷ آذر ۱۳۰۷) شکل می‌گیرد («سندهای بدون شرح»، ۱۳۸۸: ۲۶ / ۱۹۰ - ۱۷۱).

در این اجتماعات، از میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی درخواست شد که فعالانه به موضوع ورود کنند و به صورت خاص مطالبه شد که این دو مرجع در تلگرافی به رضاشاه چهار خواسته را مطرح سازند: ۱. بازگرداندن عالمان تبعیدی تبریز به این شهر؛ ۲. جلوگیری از منکرات شرعی؛ ۳. عدم اجبار در پوشش کلاه و لباس؛ ۴. نظارت جدی بر مطبوعات («سندهای بدون شرح»، ۱۳۸۸: ۲۶ / ۱۸۸ - ۱۸۷).

بر اساس گزارش ارسالی کنسولگری، میرزای نائینی در یکی از جلساتی که عده‌ای از طلاب معترض نزد وی آمده بودند، ضمن انتقاد از برخی تندروی‌ها در اعتراض‌های شکل‌گرفته، گفتند: «در نظر دارم با آقای آقاسید ابوالحسن مذاکرات نموده، اقداماتی بنماییم» («سندهای بدون شرح»، ۱۳۸۸: ۲۶ / ۱۹۰ - ۱۸۹).

از جزئیات اقدامات نائینی و اصفهانی در این مقطع، اطلاعات زیادی در دست نیست. با این حال، از پاسخ نامه‌ای که رضاشاه به مرحوم سید ابوالحسن اصفهانی نوشته است، به دست می‌آید اصفهانی نامه اعتراض‌آمیزی به شیوع منکرات، سرکوب قیام مردم تبریز و تبعید علما، و نیز قانون یکسان‌سازی لباس نوشته است. نامه اصفهانی را به دست نیاوردیم، اما نامه رضاشاه در دست است. این نامه که در ماه رمضان ۱۳۴۷ (اسفند ۱۳۰۷) نوشته شد، دارای لحن تند و خطاب به اصفهانی است و به صورت ضمنی می‌توان رویکرد رضاخان در قبال نامه فوق‌الذکر نائینی را نیز به دست آورد.

در ابتدای نامه رضاشاه آمده است:

تصور نمی‌کردیم که پاره‌ای [اظهارات بی‌اساس، خاطر آن جناب را مشوب و مکدر نماید؛ ولی متأسفانه ملاحظه می‌شود که اشتباه‌کاری و مغلطه از طرف اشخاص مغرض و بی‌اطلاع ...، [حقایق] را از نظر آن جناب مخفی و مکتوم داشته است.

رضاخان با نفی شیوع منکرات (به‌ویژه در ماه رمضان که نامه نوشته می‌شد)، تبعید علمای تبریز را تخفیف در مجازات آنها می‌داند! و اتحاد شکل و قانون وحدت لباس را نیز برای «اصلاح و نظم و ترتیب و رفع معایب» اجتماعی عنوان می‌کند. در پایان نامه نیز با ادبیاتی طلبکارانه، از اصفهانی خواسته شده است: اشخاص جاهل و مغرض را که مخالف اقدامات دولت هستند، «مورد هدایت و ارشاد قرار داده، از قید جهالت» برهاند و «سکوت و خاموشی را در مقابل عادات و اخلاقی که باعث بدبختی جامعه ایرانی» می‌شود، «بیش از این جایز نشمارند» (موسوی اصفهانی، ۱۳۸۵: ۳۸۸ - ۳۸۷).

چنین نامه‌ای می‌توانست نشان‌دهنده تداوم سیاست‌هایی باشد که از نظر علما و مراجع شیعه در تضاد با دین و مذهب و استقلال کشور بود. این امر به صورت طبیعی موجب تیره شدن روابط رضاشاه با نهاد روحانیت و مرجعیت، از جمله نائینی و اصفهانی می‌شد؛ چنان‌که مرحوم اصفهانی در حدود سه ماه پس از نامه رضاخان، در دیدار با کنسولگری ایران در نجف (ذیحجه ۱۳۴۷ / خرداد ۱۳۰۸)، اعتراض و انتقاد خود به طرح یکسان‌سازی لباس را در قالب جملات و ادبیات تند بیان کرد (منظورالاجداد، ۱۳۷۹: ۱۶۱ - ۱۶۰). یکی از پیامدهای منفی طرح یکسان‌سازی لباس، محدودیت‌های ایجادشده برای پوشیدن لباس روحانیت بود. این محدودیت‌ها می‌توانست عواقب وخیمی برای حوزه‌های علمیه و نهاد روحانیت و بالتبع برای جامعه مذهبی ایران داشته باشد. به همین جهت، نائینی در تقابل با این سیاست، برخی اقدامات را انجام داد (شبیری زنجانی، ۱۳۹۰: ۲ / ۴۸۰).

۵. تیره‌تر شدن روابط با رضاشاه

با وجود تیرگی روابط نائینی با رژیم پهلوی، نائینی قطع ارتباط با رضاشاه و شدت بخشیدن به اعتراض‌ها بر وی را به صلاح دین و کشور نمی‌دید. این امر ظاهراً تا حدود یک سال قبل از وفات وی ادامه داشته است؛ اما به دنبال وقایع سال ۱۳۵۴ (۱۳۱۴ ش)، موضع انتقادی وی تشدید شد.

توضیح آنکه، رضاشاه پس از سرکوب مخالفان خود و استوار ساختن رژیم استبدادی و ظالمانه خویش، دیگر خود را چندان نیازمند حمایت علما و مراجع نمی‌دید؛ از همین رو از انجام اقدامات تند مغایر با دین و مذهب و مخالف منافع ملی پرهیز نکرد. در جریان قیام مسجد گوهرشاد که در اعتراض به زمزمه‌های کشف

حجاب زنان از سوی رژیم (و اعتراض به برخی امور دیگر) در ربیع‌الثانی ۱۳۵۴ (تیرماه ۱۳۱۴) صورت گرفت، نظامیان تحت امر رژیم، جمع زیادی از مردم را به شهادت رسانده، تعداد زیادی را مجروح و دستگیر کرده و بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام را مورد اهانت قرار دادند. چند ماه پس از این واقعه ننگین نیز در شوال ۱۳۵۴ (دی ماه ۱۳۱۴)، رسماً دستور کشف حجاب صادر و با شدت و حدت پیگیری شد.

از دیگر اقدامات مهم پهلوی، که ظاهراً از همین دوره زمانی، یعنی محرم ۱۳۵۵ (فروردین ۱۳۱۵) آغاز شد (حقانی، ۱۳۸۶: ۳۳ / ۳)، جلوگیری از آشکال گوناگون عزاداری‌های مرسوم شیعیان (جلسات روضه‌خوانی، راه‌اندازی دسته‌جات و ...) بود؛ این مسئله، به‌ویژه برای نائینی - که حدود ده سال قبل از آن فتوای نسبتاً تفصیلی و مشهور خویش درباره اهتمام به عزاداری را صادر کرده بود (ربانی خلخالی، ۱۴۱۵ ق: ۵۳ - ۶۰) و فردی مانند کسروی به صورت ضمنی آن فتوا را هم‌سنگ تنبیه *الامه* بیان کرده است (کسروی، ۱۳۲۳: ۷۴) - اهمیتی خاص داشت.

با اینکه می‌دانیم نائینی در برابر این مسائل حساسیت داشت و از عملی شدن آنها ناراحتی زیادی پیدا کرد، اسناد مشخص و عینی در خصوص واکنش نائینی در دست نداریم. به نظر می‌رسد که بخشی از این امر به وفات نائینی در مدت زمان کوتاهی پس از اقدامات حاخا ضد دینی و مذهبی (واقعه گوهرشاد، کشف حجاب و ممنوعیت عزاداری) بازمی‌گردد؛ زیرا چنان که ذکر شد، قیام گوهرشاد در تیرماه ۱۳۱۴ انجام شد و کشف حجاب به صورت رسمی در دی‌ماه ۱۳۱۴ رخ داد و ممنوعیت عزاداری، ظاهراً حدود دو ماه بعد از کشف حجاب، به تدریج از محرم ۱۳۵۵ (که مقارن با فروردین سال ۱۳۱۵ بود) آغاز شد. وفات نائینی هم حدود پنج ماه بعد، یعنی در ۲۶ جمادی الاول ۱۳۵۵ (۲۴ مرداد ۱۳۱۵) اتفاق افتاد.

با این حال، برخی گزارش‌ها از افراد نزدیک به نائینی وجود دارد که بیانگر موضع اعتراضی شدید وی در برابر رژیم است؛ چنان که فرزند نائینی، شیخ مهدی، به اعتراض‌های پدرش در قبال کارهای ناشایست و خلاف اسلام رضاشاه، همچون کشف حجاب و جلوگیری از مجالس عزاداری، اشاره می‌کند. شیخ مهدی نائینی از تلگراف‌های متعددی سخن به میان می‌آورد که میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی، در اعتراض به «نابسامانی‌ها و کارهای خلاف» رضاخان مخابره کردند؛ «اما رضاخان به هیچ‌یک از این تلگراف‌ها پاسخ نداد» («گفت‌وگو با حجت‌الاسلام والمسلمین [مهدی] غروی نائینی»، ۱۳۷۵: ۷۶ و ۷۷ / ۱۹).

نواده نائینی، شیخ جعفر، نیز از پدرش میرزاعلی نقل می‌کند:

میرزای نائینی در یک قضیه تأسف‌باری که به اقدامات خلاف دین رضاخان برمی‌گشت، نامه‌ای را به رضاخان فرستادند که دارای مضمونی تند و اعتراضی بود. رضاخان بعد از

رسیدن خبر، انتظار این نامه تند را نداشت؛ به همین خاطر گفته بود: «آیا واقعاً این را خود میرزای نائینی فرستاده است؟!» (گفت‌وگو با شیخ جعفر غروی نائینی، ۱۳۹۴)

آنچه ذکر شد، به‌وضوح نافی دیدگاهی است که موضع نائینی را همراهی و دوستی با رضاشاه بیان کرده است (حائری، ۱۳۸۱: ۱۹۶ - ۱۹۴ و ۳۳۴).

۶. بررسی گزارش و دیدگاه دکتر عبدالهادی حائری

دکتر عبدالهادی حائری در کتاب *تشیع و مشروطیت و نقش ایرانیان مقیم عراق*، با استناد غلط و اشتباه، ترسیم نادرستی از موضع نائینی دربارهٔ رضاخان ارائه کرده و به دنبال این ترسیم نادرست کوشیده است تا انگیزه نائینی را از این کار (همراهی تا پایان عمر) به دست آورد؛ انگیزه‌شناسی‌ای که تا حدودی مبتنی بر ارائه شخصیت و چهره‌ای قدرت‌خواه از نائینی است!

دکتر حائری، زندگی سیاسی نائینی را به سه مرحله تقسیم می‌کند: ۱. دفاع از مشروطه و همکاری با مشروطه‌خواهان ایران؛ ۲. مقابله با استعمار انگلیس در عراق و استقلال‌خواهی که موجب تبعید به ایران گردید؛ ۳. همکاری با صاحبان قدرت در ایران و عراق.

تحلیل حائری دربارهٔ مرحله سوم آن است که از یک سو عدم موفقیت نائینی در دو مرحله قبل به‌ویژه تبعید وی، و از سوی دیگر احترام رضاخان به وی در زمان حضور در ایران، موجب اتخاذ این رویکرد شده است. حائری این احتمال را مطرح می‌کند که شاید نائینی «همکاری با صاحبان قدرت» را «سودمندتر از جنگ با آنان» می‌دید. شاید هم تصور می‌کرد «در سایه پیوندهای دوستانه» می‌تواند «رهبری مطلق دنیای شیعه» را به دست آورد و از این طریق اقدامات مهمی برای شیعیان انجام دهد.

حائری در جمع‌بندی خود دربارهٔ مرحله سوم و پایانی زندگی سیاسی نائینی، روابط نائینی را با رضاشاه «کاملاً دوستانه» ارزیابی کرده، شواهدی را برای آن ارائه می‌کند. وی می‌نویسد:

از این پس، رفتار و برخورد وی با دولت‌های ایران و عراق، بدون چندان توجهی به گام‌های ضد روحانی و یا ضد آزادی و ملی‌سیاستگران وقت، کاملاً دوستانه بود. در حال حاضر، ما هیچ‌گونه سندی در دست نداریم که گزارشگر از فعالیت نائینی بر ضد یکی از پادشاهان ایران و عراق باشد. در ایران دورهٔ رضاشاه اقداماتی صورت گرفت که با شیوهٔ کار و اندیشهٔ نائینی دورهٔ انقلاب مشروطیت سازگار نبود و چنان نائینی‌ای مسلماً بر ضد آن اقدامات به مبارزه برمی‌خاست؛ ولی نه تنها کسی نشنید که نائینی دورهٔ رضاشاه به هیچ‌یک از آن اقدامات اعتراضی کرده باشد، بلکه ما آگاه هستیم که نام‌برده به‌رغم بی‌علاقگی دستگاه رضاشاه به علما و روحانی‌گری، پیوند دوستی خود را همچنان با

رضاشاه ادامه داد. یک بار فرزند بزرگ نائینی، حاجی میرزاعلی نائینی، از رضاشاه دیدن کرده، نامه و هدایای نائینی را که عبارت بود از یک حلقه انگشتری و مقداری تربت کربلا، به وی تقدیم کرد. به مناسبت اعیاد مذهبی نیز نائینی معمولاً تلگراف تبریک برای رضاشاه می‌فرستاد (حائری، ۱۳۸۱: ۱۹۶ - ۱۹۴).

دکتر حائری برای ادعای خود مبنی بر دوستی و همراهی نائینی با رضاشاه تا پایان عمر، سه دلیل را مطرح کرده است: ۱. نبود سند و گزارشی مبنی بر اینکه نائینی به اقدامات رضاشاه اعتراض کرده باشد؛ ۲. دیدار فرزند بزرگ نائینی با رضاشاه و ارسال نامه و هدایای نائینی به وی؛ ۳. ارسال تلگراف تبریک به مناسبت اعیاد مذهبی.

نادرستی دلیل اول ایشان، با توجه به اسناد و گزارش‌های متعددی که در متن ذکر شد، روشن می‌شود. بر اساس اسناد یادشده به دست می‌آید که نائینی از همان سال‌های اولیه سلطنت، یعنی سال ۱۳۰۶ ش، دارای رویکرد انتقادی بوده است؛ اما درباره دلیل دوم و سوم ایشان، باید مستند حائری مشخص و بررسی شود. مستند وی برای این دو مطلب، «نامه خصوصی فرزند نائینی» به ایشان است (حائری، ۱۳۸۱: ۲۰۹).

بستگان نائینی چنین مطلبی را تکذیب کرده‌اند. پسر کوچک میرزای نائینی، شیخ مهدی نائینی، با نقد و رد مطالب دکتر حائری می‌گوید:

متأسفانه در این اواخر آقای عبدالهادی حائری این مطالب واهی و دروغ را به مرحوم نائینی نسبت داده، آن هم از زبان فرزند ایشان، مرحوم آقامیرزاعلی نائینی، که از اساس دروغ است؛ از این روی، برخی از منسوبین به وزارت ارشاد شکایت کردند و وزارت ارشاد هم از چاپ و نشر دوباره کتاب وی [= تشیع و مشروطیت در ایران]، جلو گرفت. («گفت‌وگو با حجت‌الاسلام والمسلمین [مهدی] غروی نائینی»، ۱۳۷۵: ۷۶ و ۷۷ / ۲۰)

فرزند میرزاعلی، شیخ جعفر، نیز ضمن رد مطالب دکتر حائری درباره ارسال نامه و تلگراف‌های جانب‌دارانه از سوی نائینی به رضاخان، که دکتر حائری به نقل از فرزند نائینی ذکر کرده است، می‌نویسد:

یادم می‌آید نامه‌ای از این شخص [= دکتر حائری] به دست مرحوم والد [= میرزا علی] رسید، مشتمل بر بعضی سؤالات. ایشان فرمودند: «این شخص که در آمریکا زندگی می‌کند [در زمان تحصیلات عالی]، صلاح نیست هیچ‌گونه ارتباطی با او داشته باشیم و نامه را جواب ندادند» (یادداشت‌های شیخ جعفر غروی نائینی، ۱۳۹۴).

البته اصل دیدار میرزاعلی با رضاخان و دادن هدیه به وی درست است؛ اما آیا این دیدار به توصیه

میرزای نائینی صورت گرفته و هدیه را وی به فرزندش داده بود تا به رضاشاه بدهد؟ شیخ مهدی نائینی (فرزند میرزای نائینی) دیدار برادر بزرگتر خود میرزاعلی با رضاخان را به توصیه آیت‌الله سید محمد بهبهانی و با تصمیم خودش بیان می‌کند. در این دیدار، میرزاعلی به رضاخان تربت کربلا می‌دهد و متقابلاً ساعتی می‌گیرد («گفت‌وگو با حجت‌الاسلام والمسلمین [مهدی] غروی نائینی»، ۱۳۷۵: ۷۶ و ۷۷ / ۱۹).

شیخ جعفر غروی نائینی نیز با ذکر برخی جزئیات، موضوع دیدار پدرش میرزاعلی با رضاشاه را بر اساس آنچه از پدرش شنیده است، بیان کرده است: میرزاعلی برای ازدواج با خواهر آقانجفی همدانی (خانم شریعت)، به ایران و شهرستان همدان آمد (در حدود سال‌های ۱۳۵۱ - ۱۳۵۰ ق / ۱۳۱۱ - ۱۳۱۰ ش). وی در این سفر، ظاهراً در مسیر حرکت به مشهد مقدس برای زیارت مرقد مطهر امام رضا علیه السلام، به تهران منزل عالم بزرگ پایتخت، آیت‌الله سید محمد بهبهانی، وارد شد. بهبهانی دیدار با رضاشاه را هماهنگ می‌کند. در این دیدار (که در فضایی خودمانی و غیررسمی انجام شد)، میرزاعلی، تربت بسته‌بندی و مهرشده به رضاخان هدیه می‌دهد و چنین وانمود می‌کند که این تربت هدیه میرزای نائینی است؛ اما این هدیه هماهنگ‌شده از سوی بهبهانی بود؛ زیرا از نظر بهبهانی، در این دیدار لازم بود تا هدیه‌ای از سوی میرزای نائینی به رضاشاه داده شود؛ و چون معمول بود کسانی که از عتبات می‌آمدند تربت با خود می‌آوردند، میرزاعلی نیز به همراه خود تربت داشت. مقداری از این تربت بسته‌بندی می‌شود و سپس مهر بهبهانی به جای مهر میرزای نائینی بر آن زده می‌شود و برای آنکه رضاشاه متوجه نشود که این مهر، مهر بهبهانی است، روی مهر را کمی مخدوش می‌کنند.

نواده نائینی حدس می‌زند اصل دیدار نیز به پیشنهاد بهبهانی انجام شده باشد و توجیه بهبهانی این بود که: با توجه به اینکه میرزاعلی فرزند میرزای نائینی بود و میرزا جایگاه اجتماعی مهمی (به‌عنوان یکی از سه مرجع بزرگ شیعه) داشت، حضور میرزاعلی در تهران از طریق عوامل و جاسوسان رضاشاه به گوش شاه می‌رسد و عدم دیدار با شاه ممکن است عواقب و پیامدهای بدی داشته باشد (گفت‌وگو با شیخ جعفر غروی نائینی، ۱۳۹۴).

بر اساس آنچه ذکر شد، دلیلی قابل پذیرش مبنی بر اینکه دیدار میرزاعلی با رضاشاه به پیشنهاد میرزای نائینی بوده و او به فرزندش هدیه‌ای داده است تا به شاه بدهد، وجود ندارد؛ اما بر فرض صحت این مطلب، باز هم نمی‌توان ادعای حائری مبنی بر ارتباط «کاملاً دوستانه» نائینی با رضاشاه تا پایان عمر را پذیرفت؛ زیرا:

اولاً اسناد و گزارش‌های متعددی که در صفحات گذشته ذکر شد، به‌وضوح نشان‌دهنده رویکرد انتقادی نائینی به رضاشاه از همان سال‌های اولیه سلطنت است که به تدریج این رویکرد بیشتر می‌شود.

در چنین فضایی، گزارش حائری با فرض صحت، صرفاً می‌تواند بر این مطلب دلالت کند که نائینی قطع ارتباط با رضاخان و حتی تیره‌تر شدن روابط را به صلاح دین و کشور نمی‌دید و در پی آن بود تا از روزنه‌های هرچند کوچک، تأثیرگذاری خود را بر رضاشاه از دست ندهد. طبعاً چنین ارتباطی به معنای روابط «کاملاً دوستانه» نیست؛

ثانیاً دیدار میرزاعلی با رضاشاه (در حدود سال‌های ۱۳۵۱ - ۱۳۵۰ ق / ۱۳۱۱ - ۱۳۱۰ ش)، پیش از اقدامات حادث ضد دینی رژیم (فاجعه گوه‌رشاد، کشف حجاب و ممنوعیت عزاداری) در سال ۱۳۵۴ ق / ۱۳۱۴ ش بود و نه تنها حائری دلیلی بر ادامه روابط دوستانه با رضاشاه پس از این وقایع ندارد، بلکه گزارش‌های نزدیکان نائینی، نشان‌دهنده شدت اعتراض‌های نائینی پس از این وقایع است.

نتیجه

درباره مواضع نائینی در قبال رضاخان، از مجموع گزارش‌ها و اسناد به دست می‌آید: ارتباط میان میرزای نائینی و رضاخان، پس از تبعید نائینی به ایران و رسیدن رضاخان به نخست‌وزیری شکل گرفت. در مدت حدود دو ساله قدرت‌گیری رضاخان از نخست‌وزیری تا پادشاهی (۱۳۰۲ - ۱۳۰۴ ش)، به‌رغم برخی ارتباط‌های میرزای نائینی با رضاخان و تمجید از برخی اقدامات وی، گزارش و سند متقنی که نشان‌دهنده موافقت نائینی با سلطنت رضاخان باشد، در دست نیست. نائینی در این دوره، با دغدغه تقویت اقتدار حاکمیت و نظام سیاسی ایران و جلوگیری از تجزیه‌طلبی، به دنبال بازگشت احمدشاه قاجار به کشور بود که این امر، در تضاد با رویکرد رضاخان قرار داشت.

نائینی در سال‌های ابتدایی سلطنت رضاشاه (۱۳۰۷ - ۱۳۰۶ ش)، به دنبال افزایش منکرات اسلامی در جامعه و تصویب برخی قوانین نامناسب از سوی رژیم، رویکرد انتقادی در قبال پهلوی اتخاذ کرد. وی ضمن حمایت کلی از مهاجرت اعتراضی حاج‌آقانو‌الله اصفهانی و برخی علمای دیگر به قم، با نگارش تلگراف و نامه‌ها (فردی و مشترک) به رضاشاه، به انتقاد از رویکردها و سیاست‌های نادرست رژیم پهلوی پرداخت. به تدریج با شدت گرفتن ظلم و استبداد و اقدامات خلاف دین و مذهب پهلوی، ارتباطش با رژیم رضاشاه به تیرگی گرایید.

البته نائینی، اقدام به قیام در مقابل رژیم پهلوی نکرد؛ این امر، ریشه در فقدان شرایط و زمینه‌ها برای قیام جهت احیای نظام مشروطه داشت؛ نظام مشروطه‌ای که میرزای نائینی، به دلیل عدم امکان عملی حاکمیت فقهای جامع‌الشرایط در عصر خود، آن را نظامی قدر مقدور دانست، و سال‌ها قبل از رضاخان، در کنار فعالیت‌های عملی گسترده مشروطه‌خواهی، به توضیح، تبیین و ارائه تفسیری اسلامی از آن در رساله

تنبیه الامه همت گمارده بود؛ اما رضاشاه که با کودتای انگلیسی قدرت گرفت و با خلع قاجاریان به سلطنت رسید، همین نظام مشروطه قدر مقدور را، بهرغم حفظ ظاهر آن، تا حدود زیادی از «مردمی» و «اسلامی» بودن تهی کرد و در سایه «استبدادِ مدرن استعماری» وی، مجالی برای قیام علیه رژیم باقی نماند.

منابع و مأخذ

- ابوالحسنی (منذر)، علی (۱۳۸۴). تحرك روحانیت شیعه در سال‌های ۱۳۰۶ - ۱۳۰۰ ش و نقش اساسی حاج آقانو‌الله اصفهانی. *مجموعه مقالات همایش تبیین آراء و بزرگداشت هشتادمین سالگرد نهضت آیت‌الله شهید حاج آقانو‌الله اصفهانی*. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- اسماعیلی، اسماعیل (۱۳۷۵). نائینی در برابر استبداد. *حوزه*. ۱۳ (۲). ۲۷۰ - ۲۴۴.
- اسماعیلی، علیرضا (۱۳۷۵). اسنادی درباره نهضت و مهاجرت علمای اصفهان به قم (۱۳۰۶ ش). *گنجینه اسناد*. ۶ (۱). ۷۷ - ۷.
- اسناد منتشر نشده‌ای از همراهی آیت‌الله بروجردی با قیام حاج آقانو‌الله اصفهانی در دوره رضاخان. (۱۳۹۹). *پانزده خرداد*. ۳ (۴). ۱۵۱ - ۱۳۶.
- الموتی، مصطفی (۱۳۶۹). *ایران در عصر پهلوی*. لندن: بی‌نا.
- انصاری، مهدی (۱۳۸۳). *شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت*. تهران: امیرکبیر.
- باقری سیانی، مهدی (به کوشش) (۱۴۰۰). نامه‌هایی به محقق نائینی. *کتاب شیعه*. ۱۲ (۴). ۴۷۹ - ۴۷۲.
- بصیرت‌منش، حمید (۱۳۸۵). *علما و رژیم رضاشاه*. تهران: عروج.
- بهبودی، هدایت‌الله (۱۳۹۰). *روزشمار تاریخ معاصر ایران*. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- جوادزاده، علیرضا (۱۳۸۵). نقد و بررسی کتاب تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق. *نامه تاریخ پژوهان*. ۲ (۳). ۶۵ - ۲۳.
- جوادزاده، علیرضا و محمدصادق ابوالحسنی (۱۴۰۳). واکاوی انتقادی دیدگاه دکتر عبدالهادی حائری درباره شخصیت و رویکرد سیاسی شیخ عبدالکریم حائری. *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*. ۱۴ (۲). ۲۸ - ۷.
- جوادزاده، علیرضا (۱۳۹۹). اعتبارسنجی سه گزارش سیاسی درباره میرزای نائینی. *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*. ۱۲ (۱). ۷۶ - ۵۹.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۸۱). *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق*. تهران: امیرکبیر.
- *حبل‌المتین* (۱۳۴۳). ۸ (۲). ۱۷ - ۱۶.

- حرزالدین، محمد (۱۴۰۵ ق). *معارف الرجال*. قم: کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- حقانی، موسی (۱۳۸۶). با عزاداران در پویه تاریخ (پیشینه و عزاداری سالار شهیدان). *ایام* (ویژه‌نامه روزنامه جام‌جم). ۸ (۳).
- ربانی خلخالی، علی (۱۴۱۵ ق). *عزاداری از دیدگاه مرجعیت شیعه*. تهران: مؤلف.
- رستمی، فرهاد (به کوشش) (۱۳۷۸). *پهلوی‌ها (خاندان پهلوی به روایت اسناد)*، ج ۱: *رضاشاه*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- رهیمی، عبدالحلیم (۱۳۸۰). *تاریخ جنبش اسلامی در عراق*. ترجمه جعفر دلشاد. اصفهان: چهارباغ.
- سردار اسعد بختیاری، جعفرقلی خان (۱۳۷۸). *خاطرات سردار اسعد بختیاری (جعفرقلی خان سردار بهادر)*. به کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- «سندهای بدون شرح» (۱۳۸۸). *مطالعات تاریخی*. ۶ (۱). ۱۹۰ - ۱۷۱.
- شبیری زنجانی، موسی (۱۳۹۰ و ۱۳۹۳). *جرعه‌ای از دریا (مقالات و مباحث، شخصیت‌شناسی و کتاب‌شناسی)*. به کوشش مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه. قم: مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه.
- عین‌السلطنه (سالور)، قهرمان میرزا (۱۳۷۷). *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*. به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- کسروی، احمد (۱۳۲۳). *بخوانند و دآوری کنند*. تهران: چاپخانه پیمان.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۸۴). *شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه*. تهران: زوآر.
- مکی، حسین (۱۳۵۷). *تاریخ بیست‌ساله ایران*. تهران: امیرکبیر.
- مکی، حسین (۱۳۷۴). *تاریخ بیست‌ساله ایران*. تهران: علمی.
- منظورالاجداد، محمدحسین (به کوشش) (۱۳۷۹). *مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست: اسناد و گزارش‌هایی از آیات عظام نائینی، اصفهانی، قمی، حائری و بروجردی*. تهران: شیرازه.
- موسوی اصفهانی، جعفر (۱۳۸۵). *حیات جاودانی: زندگانی آیت‌الله العظمی سید ابوالحسن موسوی اصفهانی*. مشهد: رستگار.
- نجفی، موسی (۱۳۸۴). *اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا نورالله اصفهانی*. (ویراست دوم). تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- نعیمیان، ذبیح‌الله (۱۳۸۲). *ذهنیات حاکم بر کتاب تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق. آموزه*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی